

ФРАЗЕМИ В СТРУКТУРІ ДІАЛЕКТНИХ СЛОВНИКІВ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК ЗАКАРПАТТЯ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК 811.161.2'282.2(477.87)+81'374:81'373.7

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).262–268

Пискач О. Фраземи в структурі діалектних словників українських говірок Закарпаття: стан і перспективи дослідження; кількість бібліографічних джерел – 14; мова українська.

Анотація. Однією з важливих проблем сучасного українського мовознавства є вивчення діалектної фразеології, яка разом з іншими структурними рівнями зберігає цінну інформацію про традиційну духовну й матеріальну культуру народу. У зв'язку з цим видається актуальним питання про місце діалектної фраземіки в структурі словника певної говірки чи говору.

Мета дослідження – структурно-семантичний аналіз фразем, уміщених у діалектних словниках українських говірок Закарпаття (І. Верхратського (1899), С. Ніколаєва і М. Толстої (2001), І. Сабодоша (2008), М. Грицака (2017)).

У структурі цих 4 словників репрезентовано відносно невелику кількість фразеологізмів (більше 300), які поповнюють емпіричну базу української діалектної фраземіки. Найбільше фразем (близько 200) містить «Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» І. Сабодоша.

За структурою всі фраземи, представлені в діалектних словниках Закарпаття, можна умовно поділити на 2 групи: 1) фраземи, співвідносні зі словосполученням; 2) фраземи, співвідносні з реченням (у цій групі відсутні приказки, прислів'я і т. ін.).

Семантико-граматичний аналіз досліджуваного матеріалу засвідчує суттєву перевагу (більше 50%) дієслівних фразем, що позначають процеси, спричинені переважно людиною. Менше половини займають фраземи інших семантико-граматичних розрядів: іменникові, прикметникові, прислівникові та вигуківі.

Фраземи, що вживаються в українських говорах Закарпаття, мають спільні категоріальні ознаки, властиві загальнонародній українській мові, а також виявляють певну своєрідність. У зв'язку з цим їх можна умовно поділити на 2 групи: 1) близькі за семантикою і структурою до літературної мови фраземи, які відрізняються фонетично, лексично і зрідка граматично; 2) специфічні фраземи, що вживаються переважно в закарпатському говорі.

Ключові слова: фразеологія, фразема, говірка, діалектний словник, семантико-граматична класифікація.

Постановка проблеми. Однією з важливих проблем сучасного українського мовознавства є вивчення діалектної фразеології, яка разом з іншими структурними рівнями зберігає цінну інформацію про традиційну духовну й матеріальну культуру народу. Збір та інтерпретація діалектного фразеологічного матеріалу, виділення фразеологічних одиниць різного типу в діалектному мовленні, вивчення фразеологічних взаємозв'язків між літературною мовою і народними говорами, виявлення загальнонародного і вузьколокального у фразеології, з'ясування семантичної і граматичної специфіки діалектних фразеологізмів необхідні для подальшого розвитку як синхронної, так і діахронної та порівняльної фразеології [Ивашко 1981, с. 3].

На думку Н.Коваленко, «формування бази фразем, залучення усіх регіонів дозволить дослідити ареальну фраземіку як систему, зробити висновки про шляхи творення і поширення мовних одиниць» [Коваленко 2015, с. 222]. У зв'язку з цим видається актуальним питання про місце діалектної фраземіки в структурі словника певної говірки чи говору.

Аналіз досліджень. Українська діалектна фразеологія сьогодні оперує цінним матеріалом, що представлений у численних наукових статтях, дисертаційних дослідженнях, монографіях, спеціальних словниках.

Одне з першочергових завдань фразеології – лексикографічна кодифікація фразеологічного

багатства нашої мови. Тому вагомим досягненням сучасної української діалектної фразеології є поява спеціальних словників, різноманітних як за змістом матеріалу, так і за формою його опрацювання: «Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини» Н. Вархол, А. Івченка (1990), «Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряниці» В. Чабаненка (2001), «Фразеологічний словник говірок Житомирщини» Г. Добролюжі (2010), «Словник волинських фразеологізмів» Н. Кірілкової (2013), «Фразеологічний словник лемківських говірок» Г. Ступінської, Я. Битківської (2013), «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» В. Ужченка, Д. Ужченка (6-те вид. 2013), «Що сільце, то нове слівце» З. Мацюк (2013), «Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок» Н. Коваленко (2019) і т. ін.

Що ж до фраземіки Закарпаття, то вона не тільки не досліджена, але й не зібрана, хоча неодноразово була в полі зору В. Лавера [Лавер 1992], М. Грицака [Грицак 1972, с. 153–154] та деяких інших лінгвістів. Зокрема, на фраземи, пов'язані з народною медициною, в українських закарпатських говірках звертала увагу О. Миголінець [Миголінець 2013, с. 39–43], а діалектизми як компоненти фразем (на матеріалі художньої прози закарпатських українських письменників 40–90 рр. ХХ ст.) обстежила В. Папіш [Папіш 2008, с. 162–164]. Серед

останніх досліджень варто виділити велику статтю «Порівняльні конструкції в закарпатських говірках» А. Галас, яка здійснила структурно-семантичний опис порівняльних зворотів, зафіксованих в Іршавському, Виноградівському, Мукачівському районах Закарпатської області. У полі зору дослідниці були переважно атрибутивні двокомпонентні структури, серед яких чимало компаративних фразем [Галас 2019, с. 25–33].

Певна кількість фразеологізмів репрезентована і в структурі діалектних словників українських говірок Закарпаття. Ми свідомі того, що, незважаючи на неабияку наукову вартість таких фіксацій, усе ж таки їх недостатньо для повноцінної ареальної характеристики фраземіки і виявлення міждіалектних фразеологічних зв'язків. Однак таке дослідження, на наше глибоке переконання, певною мірою поповнить відомості з сучасної діалектної фразеології.

Мета статті – структурно-семантичний аналіз фразем, уміщених у діалектних словниках українських говірок Закарпаття.

Для досягнення мети плануємо вирішити такі **завдання**:

- 1) методом суцільного відбору вилучити з діалектних словників фразеологізми, при цьому ідентифікувати їх і в текстових ілюстраціях;
- 2) простежити способи розкриття семантики фразем у словниках;
- 3) виділити структурні типи фразем (співвідносні зі словосполученням і реченням);
- 4) здійснити семантико-граматичну класифікацію фразем (іменникові, прикметникові, дієслівні, прислівникові, вигукові);
- 5) виявити специфічні та загальні категоріальні ознаки досліджуваних фразем.

Методи та методика дослідження. Основним методом дослідження є *описовий* з різними його прийомами (спостереження, узагальнення, інтерпретація, класифікація, опозиційний прийом). Для відбору фактичного матеріалу використовуємо метод *дефініційного* аналізу, частково залучаючи метод *фразеологічної ідентифікації*. Дослідження семантики та структури фразем здійснюємо за допомогою методу *компонентного* аналізу.

Джерелами для дослідження слугували більше 300 фразем, вилучених із таких праць: 1) «Знадоби для пізнання угорскоруских говорів: Словарец» І. Верхратського [Верхратський 1899]; 2) «Словарь карпатоукраинского торуньского говора с грамматическим очерком и образцами текстов» С. Ніколаєва і М. Толстої [Николаев, Толстая 2001]; 3) «Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» І. Сабадоша [Сабадош 2008]; 4) «Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області» (вип. 1) М. Грицака [Грицак 2017]. Поза нашою увагою залишилися деякі інші словники українських говірок Закарпаття, на території якого побутують два говори – закарпатський та гуцульський, зокрема праця Ю. Піпаша і Б. Галаса «Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна, Росішка Рахівського району Закарпатської області)», у якій відсутні фраземи, а також русинські словни-

ки Д. Попа, Ю. Чорі, І. Керчі та ін., що потребують окремого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що в лексикографічних джерелах фраземи традиційно позначають ромбом – \diamond або \blacklozenge . Такі позначки використано в словниках І. Сабадоша (\blacklozenge), М. Грицака (\diamond) та С. Ніколаєва і М. Толстої (\diamond). Як зауважили самі автори «Словаря карпатоукраїнського торуньського говора...», знак \diamond використовується тут для передачі «лексикалізованих форм і словосполучень» [с. 54], серед яких ми виокремили всього 20 фразем. У праці І. Верхратського не застосовано жодних ремарок для позначення стійких виразів, не розкрито їх семантики. Тому, спираючись на власний досвід, виділяємо такі звороти самостійно.

У кількісному плані найбільше фразем (близько 200) фіксує «Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» І. Сабадоша, «Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області» (вип. 1) М. Грицака – утричі менше. Однак ми аж ніяк не ставимо собі за мету здійснювати порівняльний аналіз цих словників, адже час, умови, засади і принципи їх створення зовсім різні. Нас цікавить передусім сам факт фіксації стійкого виразу в них.

Важливу роль для розуміння семантичних відтінків фраземи відіграють авторські ремарки у словниках. Тому філолог-науковець, укладаючи словник, повинен дотримуватися лаконічності й максимальної точності у формуванні семантики мовної одиниці, спираючись на чималий лексикографічний досвід, що допоможе йому успішно впоратися з цією проблемою. Проте інколи в ролі семантичних коментарів автори словників наводять літературні фразеологічні відповідники, які зайвий раз ускладнюють сприйняття змісту фраземи: *белий ган'ати* 'байдики бити' [Грицак 2017, с. 153]; *білії іма́ти, білії гоніти* 'бити байдики' [Грицак 2017, с. 225]; *блінда (блынды) бі́ти* 'бити байдики' [Грицак 2017, с. 242]; *б'речкы |бити, зневаж.* 'байдики бити' [Сабадош 2008, с. 24] (пор. літ. *ба́йдики (ба́йди, діал. га́ндри) бі́ти* 'бути без діла, весело проводити час; розважатися', 'нічого не робити, марнувати час; ледарювати' [Фразеологічний... 1993, с. 23]); *да'вати (дати) фр'ічку* 'дати щигля' [Сабадош 2008, с. 401] (пор. літ. *дава́ти / да́ти щі́гль (щі́гль)* кому, чому 'боляче вдаряти пальцем (перев. середнім), затиснутим і натягнутим за допомогою великого пальця' [Фразеологічний... 1993, с. 212]); *дл'а бл'і'з'іру* 'про людське око, на показ' [Сабадош 2008, с. 27] (пор. літ. *про людське (чуже) око* 'удавано, для створення, підтримання певного враження, потрібної думки про кого-, що-небудь' [Фразеологічний... 1993, с. 585]); *и(і,й) митис'а за рит'кы* 'залишитися з носом (ні з чим)' [Сабадош 2008, с. 134] (пор. літ. *лиши́тися (залиши́тися) з носом, жарт.* 'зазнати невдачі, неприємності і т. ін.') [Фразеологічний... 1993, с. 434]); *изы́ти на фуч* 'зійти на пси' [Сабадош 2008, с. 199, 402] (пор. літ. *зійти́ (перевесті́ся) на пси (на пшик)* 'опинитися на стадії загального занепаду' [Фразеологічний... 1993, с. 335]).

Інокли загальнономовні фраземи подаються як дублети паралельно з семантичними коментарями: *загла'їти ворога (душу)* 'заморити черв'яка, трохи вгамувати голод' [Сабадош 2008, с. 92] (пор. літ. *заморіти черв'яка* 'трохи вгамувати голод, перекусити' [Фразеологічний... 1993, с. 313]); *давати (дати) д'жосы* 'дуже побити кого-небудь, дати чосу' [Сабадош 2008, с. 63] (пор. літ. *давати (задавати) / дати (задати) чбсу (д'жбсу)* кому і без додатка 'сильно бити кого-небудь', 'громити кого-небудь, розправлятися з кимсь', 'гостро сварити, критикувати кого-небудь' [Фразеологічний... 1993, с. 213]); *мати сандик* 'мати зуб на кого-небудь, ображатися' [Сабадош 2008, с. 326] (пор. літ. *мати зуб (зуба)* на кого на кого 'сердитися, гніватися на кого-небудь' [Фразеологічний... 1993, с. 471]) та ін. Як вважають мовознавці, подібна «безсистемність у лексикографічній обробці фразеологічних одиниць» спостерігається і в словниках інших українських діалектів [Ващенко 2007, с. 132–133].

За структурою всі фраземи, представлені в діалектних словниках Закарпаття, можна умовно поділити на 2 групи: 1) фраземи, співвідносні зі словосполученням (абсолютна більшість); 2) фраземи, співвідносні з реченням (однак у цій групі відсутні приказки, прислів'я і т. ін., що є комунікативними одиницями і передають ціле повідомлення). Наприклад: *біда го знайе* 'хто його знайе' [Сабадош 2008, с. 24]; *зага нече* 'наявність відчуття печіння, болю в стравоході' [Сабадош 2008, с. 91]; *їдут че'рева*, мед. 'пронос' [Сабадош 2008, с. 414]; *най с'а н'і'де не при'казуйе* 'хай про це ніде не говориться (про що-небудь погане)' [Сабадош 2008, с. 281]; *серце на міс'ці і в кого* 'спокійна душа' [Сабадош 2008, с. 329]; *стрый бабі вуйко* 'дуже далека рідня, десята вода на киселі' [Сабадош 2008, с. 344]; *упала коцка* 'випав жереб, судилося, призначено' [Сабадош 2008, с. 152]; *б'іда їу знаје* 'черт их знаєт' [Николаев, Толстая 2001, с. 58]; *Воу знај! А Воу знаје!* 'Бог его знаєт, Бог ведаєт!' [Николаев, Толстая 2001, с. 61] тощо.

Семантико-граматичний аналіз досліджуваного фактажу засвідчує суттєву перевагу (більше 50%) **дієслівних фразем**, що позначають процеси, спричинені переважно людиною. Динамічні ознаки, зокрема, стосуються:

а) мовлення людини в різних його виразах: *співати азбуки* 'сваритися, критикувати' [Грицак 2017, с. 47]; *бити пыском*, вульг. 'те саме, що *пысканити*' [Сабадош 2008, с. 24]; *бр'іхн'і розно'сити*, *пуш'чати (пус'тити) бр'іхн'і розно'сити (розн'ісати, рознести) бр'іхн'і* 'пліткувати, оббріхувати' [Сабадош 2008, с. 31; 304; 316]; *роздз'авл'ати (роздз'авл'овати, роздз'авити) пысок*, вульг. 'пашекувати' [Сабадош 2008, с. 3]; *за'бити (за'перти, зат'кати, зак'рити) пысок*, вульг. 'замовкнути', 'примусити кого-небудь замовкнуту' [Сабадош 2008, с. 230]; *за'перти пысок*, вульг., *зат'кати пысок*, вульг., *за'перти рот на кол'одиц'у* 'замовкнути' [Сабадош 2008, с. 106, 113, 147]; *(ро)уоворіті в оці* 'поговорить с глазу на глаз' [Николаев, Толстая 2001, с. 88] тощо;

б) фізичного і психічного стану людини: *п'ласта (хреста) ле'жати* 'лежати в стані повного фізичного знесилення' [Сабадош 2008, с. 160]; *руки, ноги не чути* 'бути стомленим' [Сабадош 2008, с. 418]; *с'тати на кін* 'увійти в передсмертну агонію' [Сабадош 2008, с. 143]; *дістати біса* 'злякатися' [Грицак 2017, с. 231]; *лу'пити зубы*, вульг. 'скалити зуби, сміятися' [Сабадош 2008, с. 164]; *мати сандик* 'мати зуб на кого-небудь, ображатися' [Сабадош 2008, с. 326]; *мати серце* 'тримати образу' [Сабадош 2008, с. 329]; *надути т'ромбы*, *зневаж.* 'розсердитися' [Сабадош 2008, с. 354]; *р'ізати в зубы* 'гніватися, виявляти невдоволення; скреготати зубами' [Сабадош 2008, с. 307]; *ган'бити пысок*, вульг. 'соромитися' [Сабадош 2008, с. 45, 230] та ін.;

в) моральних якостей людини: *ходіти бл'удом* 'волочитися, тинятися' [Грицак 2017, с. 246]; *знати чис'ці* 'бути вихованим' [Сабадош 2008, с. 415]; *мати лице* 'бути гідною, порядною людиною' [Сабадош 2008, с. 161]; *не мати ли'ці'а* 'бути безсовісним, непорядним' [Сабадош 2008, с. 161]; *при'нести в по'долку* 'народити позашлюбну дитину' [Сабадош 2008, с. 242]; *пудн'ати хвуст* 'переповнитися енергією, порушити норми поведінки' [Сабадош 2008, с. 300]; *соко'тити розум* 'жити розумно, раціонально' [Сабадош 2008, с. 320]; *убути пис'ці: і посто'лы* 'зрадити в подружньому житті, скочити в гречку' [Сабадош 2008, с. 212] тощо;

г) ставлення людини до праці: *бити с'об'ов* 'працювати багато в різних місцях (у пошуках заробітку), старатися з усіх сил, щоб домогтися чого-небудь; бути в дії' [Сабадош 2008, с. 24]; *надати (уп'насти) на пысок* 'важко й виснажливо працювати' [Сабадош 2008, с. 230]; *у(в)казовати (в'казовати) п'сови до'рогу* 'виконати яку-небудь мінімальну роботу зранку' [Сабадош 2008, с. 228]; *ур'вати к'яло* 'надірватися від піднімання вантажу' [Сабадош 2008, с. 142] та ін.;

г) міжособистісних взаємин: *бід'у городіти*, *бід'у чиніти* [Верхратський 1899, с. 203]; *сп'орити в америк'анку* 'тримати парі, за умовами якого переможець має право вимагати будь-що від переможеного' [Грицак 2017, с. 58]; *ба'брати ру'ки* 'устрявати в якусь невідгдану чи неприємну справу; зв'язуватися з ким-небудь недостойним (переважно в бійці)' [Грицак 2017, с. 84–85]; *ска'кати в оці* 'поводитися нахабно' [Сабадош 2008, с. 331]; *у'з'ати на'пос'міх* 'насміятися над ким-небудь' [Сабадош 2008, с. 192]; *ур'вати чис'ці кому* 'принизити кого-небудь' [Сабадош 2008, с. 385]; *чи'нити бі'ду* 'робити неприємності' [Сабадош 2008, с. 25]; *чи'нити гла'їх* 'домовлятися, доходити згоди' [Сабадош 2008, с. 57, 415]; *чи'нити дурн'а з кого* 'дурманити' [Сабадош 2008, с. 415]; *чи'нити ри'бир'ію* 'зчиняти сварку, бійку' [Сабадош 2008, с. 307]; *с'јатіті кораб'от ро ре'бр'іх* (шутл.) 'бити' [Николаев, Толстая 2001, с. 166] та ін.

Усього кілька дієслівних фразем позначає процеси, джерелом яких є неособа: *ме'тати рыт'ов* 'бити заднім копитом' [Сабадош 2008, с. 307]; *у(в) б'ол'ок'нути оці* 'зат'марити зір' [Сабадош 2008, с. 212] тощо.

Менше половини всього фактажу опрацьованих нами діалектних словників Закарпаття – це фраземи інших семантико-граматичних розрядів: а) іменникові; б) прикметникові; в) прислівникові; г) вигуківі.

Іменникові фраземи мають узагальнено-предметну семантику і позначають: 1) людину та її розумові здібності (*бѣта волоська* ‘про нерозумну людину’ [Грицак 2017, с. 296]; *туман вус’ім’нац’атый, вульг.* ‘безпросвітний дурень’ [Сабадош 2008, с. 355]), зовнішність (*чудо галилийське* ‘хтось незвичайно одягнутий’ [Сабадош 2008, с. 418]), риси характеру й поведінки (*курва (л’ондра, л’офа) пел’чена, курва ретем’ен’ц’ка, вульг.* ‘велика хвойда’ [Сабадош 2008, с. 156], *голодна тайстра, зневаж.* ‘чоловік, який багато їсть і постійно голодний’ [Сабадош 2008, с. 348], *пис’ц’ый сын, вульг.* ‘негідник’ [Сабадош 2008, с. 228]), працездатність (*бавляні руки* ‘про не звиклу до роботи людину (ніжний, чутливий)’ [Грицак 2017, с. 88]; *майстер до цуравых тайстер, зневаж.* ‘поганий спеціаліст’ [Сабадош 2008, с. 348]) тощо; 2) просторові й часові поняття (*довга лада* ‘місце, в якому важко знайти потрібну річ’ [Сабадош 2008, с. 158], *одно скло* ‘суцільна гладка поверхня значної площі (вода, лід і под.)’ [Сабадош 2008, с. 213], *хресна дорога* ‘життєвий шлях’ [Сабадош 2008, с. 405]); 3) абстрактні назви (*камін’на сирц’ови* ‘тривога, тягота’ [Сабадош 2008, с. 329], *пис’ц’е ко’рыто* ‘що-небудь негідне, бридке’ [Сабадош 2008, с. 228], *пот’аче молоко* ‘те, чого не вистачає до повного достатку’ [Сабадош 2008, с. 270], *свин’с’ка ко’маин’а, жарт.* ‘частування з нагоди забою свині’ [Сабадош 2008, с. 148]); 4) інші назви (*чорт’ова баўка* ‘хуртовина’ [Грицак 2017, с. 88], *кру’м’ишн’а тма* ‘непроглядна, безпросвітна пійтма, темрява’ [Сабадош 2008, с. 352]).

Прикметникові фраземам властиве категорійне значення атрибутивності, здатність виражати статичну ознаку предметів, переважно осіб: *йак с хреста з’н’атый* ‘переляканий; фізично й морально знесилений’ [Сабадош 2008, с. 405]; *ми’хом удареный* ‘дурний’ [Сабадош 2008, с. 174]; *одным бердом т’кан’і* ‘однакові’ [Сабадош 2008, с. 22]; *čerlénøj u jaų’itkák* ‘румяний’ [Николаев, Толстая 2001, с. 94] тощо. Прикметникових фразем у структурі опрацьованих нами діалектних словників дуже мало.

Прислівникові фраземи в говірках Закарпаття, як і в загальнонародній українській мові, у кількісному плані поступаються місцем хіба що дієслівним і характеризуються спільним категорійним значенням – прислівниковою семантикою ознаки, тобто вказують на причину, мету, місце, час дії й узагалі умови, за яких вона відбувається. Можна виділити такі семантичні групи прислівникових фразем: а) часу: *від Адама та Єви* ‘з давніх-давен’ [Грицак 2017, с. 43]; *амена світа* ‘ніколи у світі’ [Грицак 2017, с. 58]; *до с’кончан’а віку* ‘до смерті’ [Сабадош 2008, с. 333]; *заки с’віт с’вітом* ‘вічно, завжди’ [Сабадош 2008, с. 328]; *і по’пот’ат’ох* ‘вічно’ [Сабадош 2008, с. 270]; б) способу та інтенсивності дії: *яким богом* ‘як, яким чином’; *своім*

богом ‘будь-як, по-своєму’ [Грицак, с. 262]; *гаром по’натройе* ‘неякісно, нашвидкуруч, як-небудь’ [Сабадош 2008, с. 45]; *дуба гѣлѣ’вѣв* ‘уверх ногами’ [Сабадош 2008, с. 80]; *одным махом* ‘враз, умить’ [Сабадош 2008, с. 169]; *до из’моры (із’моры)* ‘до цілковитого знесилля’ [Сабадош 2008, с. 133]; *до ш’пента* ‘повністю’ [Сабадош 2008, с. 423]; *черес процент* ‘занадто’ [Сабадош 2008, с. 295]; *пут кл’ін’ока* ‘швидко, миттєво’ [Сабадош 2008, с. 144]; *лумл’а гѣлѣ’вѣв* ‘дуже швидко’ [Сабадош 2008, с. 163] та ін.; в) причини і мети: *дл’а бл’із’іру* ‘про людське око, на показ’ [Сабадош 2008, с. 27]; *за прос’тибу(х)* ‘даремно’ [Сабадош 2008, с. 293]; *іс’ир’ц’а* ‘з жалю, зі злості, від розпуки’ [Сабадош 2008, с. 329].

Помітне місце в структурі діалектних словників Закарпаття займають **вигуківі** фраземи, що, як і вигуки, виражають експресивно-вольові реакції мовця: а) різні емоції (*туй го майеш!* ‘уживається для вираження подиву, незадоволення з приводу чого-небудь несподіваного, неприємного; от тобі й маєш!’ [Сабадош 2008, с. 355]; *с’а’тив быс’а!* ‘уживається для вираження негативно-поблагливого, осудливого ставлення до когось-небудь’ [Сабадош 2008, с. 347]); б) ставлення до слів співбесідника чи до мовленнєвої ситуації загалом (*няй Буг вар’є!* [Верхратський 1899, с. 206]; *де бы н’ит* ‘та де там’ [Сабадош 2008, с. 207]; *де в галибы?* ‘не вже?’ *до галибы!* ‘до біса!’ [Сабадош 2008, с. 56]); в) запевнення в достовірності сказаного (*так ми Боже* ‘їй Богу’ [Сабадош 2008, с. 31]; *čésne slóvo!* ‘честное слово’ [Николаев, Толстая 2001, с. 69]; *па тѣју дішї* ‘дійствительно’ [Николаев, Толстая 2001, с. 80]); г) формули соціального етикету (*дай Боже здоров’я!* [Верхратський 1899, с. 213]; *с’а’тив бы с’а* ‘уживається у сполученні з *Бог* та *хл’їб* для вираження побожного ставлення’ [Сабадош 2008, с. 347]; *най’буде прои’ченый(а), прои’ченый(а) бы быв (была)* ‘про покійника у традиційному виразі’ [Сабадош 2008, с. 296]) тощо.

Впадає в око велика кількість прокльонів серед фразем, що підтверджують емоційність закарпатців і передаються від покоління до покоління протягом віків: *Бог бы вас дѣтде дѣю* [Верхратський 1899, с. 203]; *г’та бы тя вѣла!* [Верхратський 1899, с. 213]; *невѣля бы тя йла* [Верхратський 1899, с. 239]; *побиў бы т’а антипѣлѣтуш* ‘прокльон’ [Грицак 2017, с. 64]; *антихрест бы т’а побиў* ‘прокльон’ [Грицак 2017, с. 64]; *анцапѣлош бы т’а пѣбіў* ‘прокльон’ [Грицак 2017, с. 65]; *бантувало би т’а; би тобѣу* ‘побажання поганого’ [Грицак 2017, с. 114]; *болá би впала* ‘прокльон’ [Грицак 2017, с. 276]; *с’ена бы ти (му, їуй, їім)!* ‘щез би ти (він, вона, вони)’ [Сабадош 2008, с. 342]; *ф’расова (чорт’ова) кар’їка* ‘лайл. вживається в лайці’ [Сабадош 2008, с. 139]; *шл’ак бы т’рафив кого* ‘уживається як лайка, що виражає недобре побажання кому-небудь’ [Сабадош 2008, с. 422]; *(v’ın) proráw bw* ‘говоритися при упоминанні черта или вместо упоминання оногo’ [Николаев, Толстая 2001, с. 199] та деякі ін.

Як засвідчують опрацьовані нами джерела, широку варіантність у говірках Закарпаття вияв-

ляють дієслівні фрази з значенням: а) **‘ледарювати’** (*белий ган’ати* [Грицак 2017, с. 153], *білий імати*, *білий гоніти* [Грицак 2017, с. 225], *блінда (блінды) біти* [Грицак 2017, с. 242], *бомбаря біти* [Грицак 2017, с. 349]; *бити бль’хы, зневаж., заст., бречкы біти, зневаж.* [Сабадош 2008, с. 24]); б) **‘бити’** (*давати (дати) джосы* [Сабадош 2008, с. 63], *дати плат’н’у* [Сабадош 2008, с. 233], *давати (дати) ш’патар’а* [Сабадош 2008, с. 423]; *s’jatiti koračot ro rébr’ix* (шутл.) [Николаев, Толстая 2001, с. 166]); в) **‘померти’** (*зажму’рители оч’и* [Сабадош 2008, с. 96], *зац’ілити’зубы* [Сабадош 2008, с. 116], *прут’аг’нути’ногы* [Сабадош 2008, с. 294], *пуй’ти в копа’чул’е гус’л’айуци* [Сабадош 2008, с. 149]); г) **‘замовкнуті’** (*за’перти’пысок, вульг.* [Сабадош 2008, с. 106], *за’перти рот на кол’одиц’у* [Сабадош 2008, с. 147], *зат’кати’пысок, вульг.* [Сабадош 2008, с. 113]) та деякі ін.

В українських говорах Закарпаття вживається чимало фразем, що, з одного боку, мають спільні категоріальні ознаки, властиві загальнонародній українській мові, а з іншого – виявляють певну своєрідність. Зауважимо, що в діалектних словниках диференційного типу подаються лише ті, що якимсь чином відрізняються від їх літературних відповідників. Обстежені нами одиниці умовно поділяємо на 2 групи:

1) близькі за семантикою і структурою до літературної мови фрази, які відрізняються: а) **фонетично**: *без кунця і краю* ‘безперервно’ [Грицак 2017, с. 142] – літ. *без кінця і [без] краю; без кінця-краю* ‘безмежно, безконечно’, ‘дуже довго’, ‘дуже багато; безліч’ [Фразеологічний... 1993, с. 376]; *війти (вуйти) боком* ‘на шкоду’ [Грицак 2017, с. 273] – літ. *вілізти (війти) / вилізти (виходити) боком* кому і без додатка ‘погано кінчитися, мати погані наслідки для когось-небудь’ [Фразеологічний... 1993, с. 94]; *давати (дати) джосы* ‘дуже побити когось-небудь, дати чосу’ [Сабадош 2008, с. 63] – літ. *давати (задавати) / дати (задати) чосу (джосу)* т.с. [Фразеологічний... 1993, с. 213]; *до гроб’ов’ойі дошки* ‘до кінця життя, завжди’ [Сабадош 2008, с. 52] – літ. *до гроб’ов’ойі (рідко до с’удно’ойі) дошки* т.с. [Фразеологічний... 1993, с. 268]; *прут’аг’нути’ногы* ‘померти’ [Сабадош 2008, с. 294] – літ. *вітягти (вітягнути, простягти, простягнути, протягнути, випростати) / витягати (витягувати, простягати, випростувати) ноги* т.с. [Фразеологічний... 1993, с. 110]; *йак с хреста з’н’атый* ‘переляканий; фізично й морально знесилений’ [Сабадош 2008, с. 405] – літ. *як (мов, ніби і т. ін.) з хреста знятий* ‘дуже блідий, змучений, з хворобливим виглядом’ [Фразеологічний... 1993, с. 343] та багато ін.; б) **лексично**: *дер’жатис’а рака’ша* ‘бути разом, гуртом’ [Сабадош 2008, с. 305] – літ. *держатися (триматися) купи* т.с. [Фразеологічний... 1993, с. 231]; *ілити на гур’ачуму* ‘упіймати на гарячому, викрити, спіймати на місці злочину’ [Сабадош 2008, с. 52] – літ. *впіймати (піймати, спіймати, зловити, застукати і т. ін.) / ловити на гарячому* т.с. [Фразеологічний... 1993, с. 149]; *на’дути т’ромбы, зневаж.* ‘розсердитися’ [Сабадош 2008,

с. 354] – літ. *дути з’уби* т.с. [Фразеологічний... 1993, с. 274] та багато ін.; в) зрідка **граматично**: *біда го з’найе* ‘хто його знайе’ [Сабадош 2008, с. 24] – літ. *ліхо (біда) його знае* ‘уживається для вираження невпевненості, необізнаності в чомусь і т. ін.; хтозна, невідомо, незрозуміло’ [Фразеологічний... 1993, с. 428] та деякі ін.;

2) специфічні фрази, що вживаються переважно в закарпатському говорі (через недостатнє лексикографічне опрацювання діалектної фраземіки вузьколокальність їх довести важко): *і гу’р’у (зі’р’у) не’йе* ‘щезнути, пропасти’ [Сабадош 2008, с. 47]; *зі’йаба’д’іло* ‘не можна зарадити чому-небудь, нема ради’ [Сабадош 2008, с. 48]; *і’гылы й’кылы* ‘усі підряд’ [Сабадош 2008, с. 47]; *и(і,й)митис’а за рит’кы* ‘залишитися з носом (ні з чим)’ [Сабадош 2008, с. 134]; *с’тати в мар’жин’с’кый с’л’ід(т)* ‘стати жінкою, вийти заміж’ [Сабадош 2008, с. 168]; *дві’наворохы ск’ласти* ‘дійти згоди, полагодити’ [Сабадош 2008, с. 181]; *не’щче’ши й не зде’ри* ‘дуже вразливий’ [Сабадош 2008, с. 63]; *ні дай ні пуй’ди* ‘нікчема’ [Сабадош 2008, с. 423]; *пис’ц’а’лаба, зневаж.* ‘вживається для вираження зневажливого і погрозового ставлення до когось-небудь’ [Сабадош 2008, с. 228] та багато ін.

Ми виявили кілька мовних одиниць, які, на нашу думку, є стійкими висловами, хоча як фрази у словнику М. Грицака вони спеціально не позначаються: *ажбі пси траву’насли; ажбі ци’ан’с’кі д’іти падали з неба; ажбі зв’ід’и из неба падали* ‘незважаючи ні на які обставини’ [Грицак 2017, с. 47]; *не молі’ус’аку баланду’* [Грицак 2017, с. 103] (має значення ‘говорити дурниці’); *накл’асти, скл’асти б’ешичист* ‘обізвати когось поганими словами’ [Грицак 2017, с. 151]; *ни бий ми гв’уз’д’а’у’г’олу* [Грицак 2017, с. 200] (має значення ‘набридати комусь’); *йазык’ом біти* ‘сварити’ [Грицак 2017, с. 202].

Надзвичайно цінними в діалектних словниках є текстові ілюстрації, у яких також нагромаджуємо на велику кількість фразем: *Мойа баба і його баба пуд йен’ым сон’ц’ом плат’а суш’или* [Грицак 2017, с. 77] (має значення ‘бути в близьких, дружних стосунках’); *Бйеш, біло бы ти у дз’обны* [Грицак 2017, с. 201] (вживається як прокляття з побажанням смерті комусь); *Так ми вто хы’бит, ги п’йате’голосо у’в’дз’і* [Сабадош 2008, с. 58] (пор. літ. *п’яте колесо до воза (біля воза, у возі)*, ірон. ‘хто-небудь зайвий, непотрібний’ [Ужченко 1998, с. 73]); *Ота с’вита так йу’и па’суйе, ги сви’ни ко’гут’кы* [Сабадош 2008, с. 146]; *Майус’а, йак голый у’тирн’у* [Сабадош 2008, с. 168]; *Пекач, зі’бы’н’ігда не’йів* [Сабадош 2008, с. 219]; *Графило ми с’а, йак с’л’іп’у’курици зерно* [Сабадош 2008, с. 353]; *Убралас’а, ги чорт на малину* [Сабадош 2008, с. 358]; *Куй’по’нав Пет’ро в а’варійу, та та’кый був, йак с’хреста з’н’атый* [Сабадош 2008, с. 405] (пор. літ. *як (мов, ніби і т. ін.) з хреста знятий* ‘дуже блідий, змучений, з хворобливим виглядом’ [Фразеологічний... 1993, с. 343]) та ін. На нашу думку, пояснювати значення цих виразів немає потреби, оскільки воно зрозуміле з контексту. Подібні компаративні фразеологізми з різними фонетико-морфологічними варі-

антами відомі на всій території Закарпаття.

Висновки. Отже, у структурі діалектних словників українських говірок Закарпаття репрезентовано відносно невелику кількість фразеологізмів, які поповнюють емпіричну базу української фраземіки. Суттєву перевагу серед них виявляють дієслівні фраземи, що позначають процеси, спричинені переважно людиною. Менше половини займають фраземи інших семантико-граматичних розрядів: імен-

никові, прикметникові, прислівникові, вигуківі.

Велику наукову цінність для дослідження мають текстові ілюстрації діалектних словників (особливо М. Грицака та І. Сабадоша), у яких також використовується чимало фразем.

Вважаємо перспективними збір, ґрунтовний науковий аналіз та належне лексикографічне опрацювання фразеологічного багатства української живорозмовної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко І.А. Фразеологічні одиниці в структурі діалектних словників південно-східних говірок України. *Культура народів Причорномор'я*. 2007. № 118. С. 130–133. URI: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/108056>.
2. Верхратський І. Знадоби для пізнання угорскоруских говорів: Словарец. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1899. Т. 30. С. 201–275.
3. Галас А.М. Порівняльні конструкції в закарпатських говірках. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць*. Ужгород, 2019. Вип. 24. С. 25–33.
4. Грицак М.А. Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області. Вип. 1: А–Б / за ред. П.Ю. Гриценка. Київ: КММ, 2017. 380 с.
5. Грицак М.А. Закарпатські фразеологізми з антонімами *біда* та *ґаразд*. *Питання фразеології східнослов'янських мов: тези доп. респ. наук. конф.* Київ: Наукова думка, 1972. С. 153–154.
6. Івашко Л.А. Очерки русской диалектной фразеологии. Ленинград, 1981. 109 с.
7. Коваленко Н.Д. Фраземіка південно-західного наріччя: лексикографічний досвід. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Серія: Історична та філологічна. 2015. Вип. 11. С. 221–224. URI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ioispn_2015_11_39.
8. Лавер В.И. Фраземіка українських діалектов карпатського регіону: автореф. докт. філол. наук: спец. 10.02.01 «Український язык». Киев, 1992. 50 с.
9. Миголинець О.Ф. Фраземи, пов'язані з народною медициною, в українських закарпатських говірках. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. пр.* Вип. 18. Ужгород: Говерла, 2013. С. 39–43.
10. Николаев С.Л., Толстая М.Н. Словарь карпатоукраинского торуньского говора с грамматическим очерком и образцами текстов. Москва, 2001. 232 с.
11. Папіш В. Діалектизми як компоненти фразем (на матеріалі художньої прози закарпатоукраїнських письменників 40–90 рр. ХХ ст.). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2008. Вип. 12. С. 162–164.
12. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
13. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998. 224 с.
14. Фразеологічний словник української мови / [уклад.: В.М. Білоноженко та ін.]. Київ: Наукова думка, 1993. 984 с.

REFERENCES

1. Vashchenko I.A. (2007) Frazeolohichni odyntysi v strukturi dialektnykh slovnykiv pivdenno-skhidnykh hovoriv Ukrainy [Phraseological units in the structure of dialect dictionaries of south-eastern dialects of Ukraine]. *Kultura narodov Prychornomor'ya*. № 118. S. 130–133. URI: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/108056> [in Ukrainian].
2. Verkhratskyi I. (1899) Znadoby dlia piznannia uhorskoruskykh hovoriv: Slovarets [Needs for learning Hungarian-Russian dialects: Dictionary]. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. Lviv. T. 30. S. 201–275 [in Ukrainian].
3. Halas A.M. (2019) Porivnialni konstruktsii v zakarpatskykh hovirkakh [Comparative constructions in Transcarpathian dialects]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva: Zbirnyk naukovykh prats. Uzhhorod*. Vyp. 24. S. 25–33 [in Ukrainian].
4. Hrytsak M.A. (2017) Materialy do Slovyuka ukrainskykh hovirok Zakarpatskoi oblasti [Materials for the Dictionary of Ukrainian dialects of the Transcarpathian region]. Vyp. 1: A–B / za red. P.Yu. Hrytsenka. Kyiv: KMM. 380 s. [in Ukrainian].
5. Hrytsak M.A. (1972) Zakarpatski frazeolohizmy z antonimamy *bida* ta *harazd* [Transcarpathian phraseology with antonyms *bida* and *harazd*]. *Pytannia frazeolohii skhidnoslovianskykh mov: tezy dop. resp. nauk. konf.* Kyiv: Naukova dumka. S. 153–154 [in Ukrainian].
6. Ivashko L.A. (1981) Ocherki russkoj dialektnoj frazeologii [Essays of Russian dialect phraseology]. Leningrad. 109 s. [in Russian].

7. Kovalenko N.D. (2015) Frazemika pivdenno-zakhidnoho narichchia: leksykohrafichnyi dosvid [Phrasemics of the south-western dialect: lexicographic experience]. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita. Serii: Istorychna ta filolohichna*. Vyp. 11. S. 221–224. URI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ioism_2015_11_39 [in Ukrainian].
8. Laver V.Y. (1991) Frazemyka ukraïnskykh dyalektov karpatskoho rehyona [Phrasemics of Ukrainian dialects of the Carpathian region]: dyss. na soyskanye uchen. stepeny dokt. fylol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Uzhhorod. 325 s. [in Ukrainian].
9. Myholynets O.F. (2013) Frazemy, poviazani z narodnoiu medytsynoiu, v ukraïnskykh zakarpatskykh hovirkakh [Phrases related to folk medicine in Ukrainian Transcarpathian dialects]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva: zb. nauk. pr.* Vyp. 18. Uzhhorod: Hoverla. S. 39–43 [in Ukrainian].
10. Nikolaev S.L., Tolstaya M.N. (2001) Slovarj karpatoukraïnskogo torunjskogo govora s grammaticheskim ocherkom i obrazcami tekstov [The dictionary of the Ukrainian Carpathian Torun's dialect with a grammatical outline and sample texts]. Moskva. 232 s. [in Russian].
11. Papish V. (2008) Dialektyzmy yak komponenty frazem (na materiali khudozhnoi prozy zakarpatoukraïnskykh pysmennykiv 40–90 rr. XX st.) [Dialectic words as components of phrases (based on the material of fiction of Transcarpathian Ukrainian writers of the 40-90s of the 20th century)]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 12. S. 162–164 [in Ukrainian].
12. Sabadosh I.V. (2008) Slovyk zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho rayonu [The Dictionary of Transcarpathian Patois of Sokyrnytsa Village, Khust District]. Uzhhorod: Lira. 480 s. [in Ukrainian].
13. Uzhchenko V.D., Uzhchenko D.V. (1998) Frazeolohichnyi slovyk ukraïnskoi movy [Phraseological dictionary of Ukrainian language]. Kyiv: Osvita. 224 s. [in Ukrainian].
14. Frazeolohichnyi slovyk ukraïnskoi movy (1993) [Phraseological dictionary of Ukrainian language] [uklad.: V.M. Bilonozhenko ta in.]. Kyiv: Naukova dumka, 1993. 984 s. [in Ukrainian].

PHRASEMES IN THE STRUCTURE OF DIALECTAL DICTIONARIES IN THE UKRAINIAN TRANSCARPATHIAN PATOISES: STATE AND PROSPECTS OF THE RESEARCH

Abstract. One of the important problems of modern Ukrainian linguistics is the study of dialectal phraseology, which together with other structural levels preserves valuable information about the traditional spiritual and material culture of the people. Therefore, the problem of the place of dialectal phrasemics in the structure of the vocabulary of a particular patois or speech seems relevant and up-to-date.

The purpose of the study is a structural-semantic analysis of phrases fixed in the dialectal dictionaries of Ukrainian dialects of Transcarpathia (I. Verkhtsky (1899), S. Nikolaev and M. Tolstaya (2001), I. Sabadosh (2008), M. Hrytsak (2017)).

The structure of these 4 dictionaries represents a relatively small number of phraseological units (more than 300), which supplement the empirical base of Ukrainian dialectal phrasemics. I. Sabadosh's «Dictionary of the Transcarpathian dialect of the village of Sokyrnytsia, Khust district» contains the largest number of phrases (about 200).

According to the structure, all the phrases fixed in dialect dictionaries of Transcarpathia can be divided into 2 groups: 1) phrases corresponding to the word-combinations (the absolute majority); 2) phrases correlated with the sentence (there are no proverbs, sayings, etc. in this group).

Semantic and grammatical analysis of the material under study has shown a significant predominance (more than 50%) of verbal phrases denoting processes caused mainly by a person. Less than half of the material is occupied by the phrasemes of other semantic and grammatical categories: substantive, adjectival, adverbial and exclamations.

Phrases being used in the Ukrainian dialects of Transcarpathia have common categorical features inherent in the national Ukrainian language, and also manifest a certain originality. Therefore, they can be divided into 2 groups: 1) close in semantics and structure to the literary language phrases that differ phonetically, lexically and occasionally grammatically; 2) specific phrases used mainly in the Transcarpathian patois.

Keywords: phraseology, phrases, patois, dialectal dictionary, semantic and grammatical classification.

© Пискач О., 2020 р.

Ольга Пискач – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Ужгородський національний університет, Ужгород, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-3858-6823>

Olha Pyskach – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-3858-6823>